

Vlaams
Parlement

ingediend op **1198** (2016-2017) – Nr. 1
14 juni 2017 (2016-2017)

Verslag van de hoorzittingen

namens de Commissie voor Bestuurszaken,
Binnenlands Bestuur, Inburgering en Stedenbeleid
uitgebracht door Marius Meremans en Kurt De Loor

over de eventuele invoering
van stemrecht vanaf 16 jaar
bij gemeenteraadsverkiezingen

Samenstelling van de Commissie voor Bestuurszaken, Binnenlands Bestuur, Inburgering en Stedenbeleid:

Voorzitter: Mercedes Van Volcem.

Vaste leden:

Sofie Joosen, Bert Maertens, Marius Meremans, Willy Segers, Nadia Sminate, Peter Wouters;
Bart Dochy, Michel Doomst, Ward Kennes, Koen Van den Heuvel;
Marnic De Meulemeester, Mercedes Van Volcem;
Kurt De Loor, Els Robeyns;
Ingrid Pira.

Plaatsvervangers:

Björn Anseeuw, Paul Cordy, Andries Gryffroy, Lies Jans, Kris Van Dijck, Karim Van Overmeire;
Jan Durnez, Martine Fournier, Katrien Partyka, Joris Poschet;
Lydia Peeters, Bart Somers;
Jan Bertels, Yasmine Kherbache;
Bart Caron.

Toegevoegde leden:

Chris Janssens;
Christian Van Eyken.

Documenten in het dossier:

1127 (2016-2017) – Nr. 1: Ontwerp van bijzonder decreet
1128 (2016-2017) – Nr. 1: Ontwerp van decreet

INHOUD

I.	Hoorzitting van 17 mei 2017.....	4
1.	Toelichting door de Vlaamse Jeugdraad.....	4
2.	Toelichting door Tomas Roggeman (Jong N-VA).....	5
3.	Toelichting door Sammy Mahdi (Jong CD&V).....	6
4.	Toelichting door Maurits Vande Reyde (Jong Vld).....	7
5.	Toelichting door Aaron Ooms (Jongsocialisten).....	7
6.	Toelichting door Stefanie De Bock (Jong Groen).....	8
7.	Toelichting door Jeroen Bolckmans (VBJ).....	8
8.	Vragen en opmerkingen van de commissieleden.....	9
8.1.	Tussenkomsst van Marius Meremans.....	9
8.2.	Tussenkomsst van Willem-Frederik Schiltz.....	9
8.3.	Tussenkomsst van Bart Somers.....	10
8.4.	Tussenkomsst van Tine Soens.....	10
8.5.	Tussenkomsst van Michel Doomst.....	10
8.6.	Tussenkomsst van Imade Annouri.....	11
8.7.	Tussenkomsst van Kurt De Loor.....	11
8.8.	Tussenkomsst van Miranda Van Eetvelde.....	11
9.	Replieken van de genodigden.....	12
9.1.	Repliek van Tomas Roggeman.....	12
9.2.	Repliek van Maurits Vande Reyde.....	13
9.3.	Repliek van Stefanie De Bock.....	13
9.4.	Repliek van Sammy Mahdi.....	13
9.5.	Repliek van Jeroen Bolckmans.....	14
9.6.	Repliek van Aaron Ooms.....	14
9.7.	Repliek van de Vlaamse Jeugdraad.....	14
10.	Slotbemerkingen.....	15
II.	Hoorzitting van 30 mei 2017.....	15
1.	Toelichting door Bruno Vanobbergen, kinderrechtencommissaris.....	15
2.	Vragen en opmerkingen van de commissieleden.....	17
2.1.	Tussenkomsst van Kurt De Loor.....	17
2.2.	Tussenkomsst van Miranda Van Eetvelde.....	17
2.3.	Tussenkomsst van Imade Annouri.....	18
2.4.	Tussenkomsst van Michel Doomst.....	18
2.5.	Tussenkomsst van Marnic De Meulemeester.....	18
2.6.	Tussenkomsst van Marius Meremans.....	19
3.	Antwoorden van Bruno Vanobbergen.....	19
4.	Replieken en aanvullende antwoorden.....	20

De Commissie voor Bestuurszaken, Binnenlands Bestuur, Inburgering en Stedenbeleid hield op 17 mei en op 30 mei 2017 hoorzittingen over de eventuele invoering van stemrecht vanaf 16 jaar bij gemeenteraadsverkiezingen. Deze hoorzittingen werden gehouden in het kader van het ontwerp van decreet houdende wijziging van het Provinciedecreet van 9 december 2005, het Lokaal en Provinciaal Kiesdecreet van 8 juli 2011, het Digitaal Kiesdecreet van 25 mei 2012 en het decreet van 4 april 2014 betreffende de organisatie en de rechtspleging van sommige Vlaamse bestuursrechtscolleges.

Op de hoorzitting van 17 mei 2017 waren uitgenodigd:

- Dries De Smet, coördinator, en Nicolay Van Reckem, lid Vlaamse Jeugdraad;
- Tomas Roggeman, voorzitter Jong N-VA;
- Sammy Mahdi, voorzitter Jong CD&V;
- Maurits Vande Reyde, voorzitter Jong Vld;
- Aaron Ooms, voorzitter Jongsocialisten;
- Stefanie De Bock, covoorzitster Jong Groen;
- Jeroen Bolckmans, politiek secretaris VBJ.

Op de hoorzitting van 30 mei 2017 was uitgenodigd:

- Bruno Vanobbergen, kinderrechtencommissaris.

I. Hoorzitting van 17 mei 2017

1. Toelichting door de Vlaamse Jeugdraad

Dries De Smet legt uit dat de Vlaamse Jeugdraad het officiële adviesorgaan is van de Vlaamse Regering voor al wat kinderen, jongeren en hun organisaties aanbelangt. De raad geeft advies op vraag, maar ook op eigen initiatief, zoals in dit geval. Dit advies is grondig voorbereid, na debat met voor- en tegenstanders, jongeren en experts.

Het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden bevat een passage over de betrokkenheid van jongeren waarvan participatie één van de vier basisprincipes is. Om die redenen vraagt de Jeugdraad de Vlaamse Regering stemrecht voor zestien- en zeventienjarigen bij gemeenteraadsverkiezingen in te voeren. Voorts is er de aanbeveling van het Europees Parlement dat de lidstaten aanmoedigt om het debat aan te gaan.

Los van de uitslag ziet de Vlaamse Jeugdraad het parlementaire debat niet als een eindpunt, maar eerder als een start van het debat met kinderen en jongeren zelf. Men wil ervoor zorgen dat een jongere van zestien stilstaat bij zijn invloed op de maatschappij, niet alleen als stemgerechtigde, maar ook als lid van een raad van bestuur, een lokale jeugdraad enzovoort. De Vlaamse Jeugdraad hoopt dat het parlement hem als een volwaardige gesprekspartner zal blijven zien zodat ze samen van het stemrecht op zestien een succes kunnen maken.

Nicolay Van Reckem is zeventien jaar en één van de vele jongeren die geïnteresseerd zijn in politiek. Jongeren hebben belang bij het beleid, dus bij het uitbrengen van een stem. De keuzes zullen hun leven immers nog vele jaren beïnvloeden. Jongerenparticipatie is dus wezenlijk. Het is absurd dat jongeren niet meer de kans krijgen en gestimuleerd worden om hun stem te laten horen. Door de vergrijzing wordt hun gewicht in het stemhokje zelfs kleiner.

Stemrecht op zestien is een manier om jongerenparticipatie te verhogen. Politici zijn dan verplicht de politiek dichter bij de jongeren te brengen door meer aandacht te besteden aan jongerenthema's en door scholen te stimuleren tot politieke vorming, een leerdoel dat voorsnog vooral theorie blijft bij gebrek aan stemgerechtigden in de humaniora. Door jongeren te erkennen als burgers met een volwaardige

stem, worden ze ook meer gestimuleerd om te gaan stemmen. Momenteel worden jongeren integendeel soms weggezet als onverschillige mensen die in een eigen bubbel leven. Vrienden en klasgenoten bewijzen de spreker echter elke dag dat het omgekeerde waar is: zorgen over het klimaat, vragen over de inrichting van de vakken of ergernis over de verkeerssituatie zijn schering en inslag. Bij het brexit-referendum stemden jongeren helemaal anders dan ouderen, wat bewijst dat hun stem een impact kan hebben.

Dat ze onvoldoende capabel zijn of te beïnvloedbaar, zijn vaak gehoorde tegenargumenten. Het is echter niet zo dat meerderjarigen per definitie kritischer of minder beïnvloedbaar zijn dan zestien- en zeventienjarigen. Iedere stem telt gewoon, ongeacht leeftijd, opleiding, kunde of levenservaring. Dat in vraag stellen, betekent de democratie in de prullenmand gooien. De samenleving heeft niets te verliezen bij stemrecht vanaf zestien, waarom dan almaar redenen zoeken om er niet voor te gaan? Stemrecht op zestien is een principiële keuze omdat jongeren volwaardige burgers zijn, met een waardevolle stem die moet gehoord worden.

2. Toelichting door Tomas Roggeman (Jong N-VA)

Tomas Roggeman zegt dat Jong N-VA de grootste politieke jongerenvereniging is met 3700 leden van 16 tot 30 jaar. 120 leden zijn 16 of 17 jaar. Velen onder hen zijn actief in een lokaal bestuur. Zijn organisatie tracht de stem van de jeugd te vertolken, ook in deze kwestie. Alle enquêtes wijzen uit dat jongeren van die leeftijd geen vragende partij zijn voor stemrecht. Voor Vlaanderen dateren de jongste cijfergegevens van 2001. Toen was een meerderheid uitgesproken tegen. Ook de Vlaamse Jeugdraad zegt eerlijk dat heel veel jongeren van het belang ervan moeten worden overtuigd.

Dat er te weinig geluisterd wordt naar jongeren, wordt geïllustreerd door dit debat, waarbij een oplossing voorgesteld wordt waar de jeugd niet naar vraagt. Hij daagt de voorstanders uit om eerst een enquête te houden bij de jongeren van zestien en zeventien. Volgens hem is het normaal dat veel jongeren niet geïnteresseerd zijn. Ze zoeken nog naar en bouwen aan hun persoonlijke en maatschappelijke identiteit en visies. Hij waarschuwt ervoor een impliciet signaal te geven naar die leeftijdscategorieën als zou het niet normaal zijn dat ze op die leeftijd nog geen mening hebben of niet weten voor wie te stemmen. Jongeren hebben doorgaans eerder een mening over grote internationale kwesties als Trump, migratie en vluchtelingen, dan over het lokale financiële beleid of de ruimtelijke ordening. Daarom is gemeentelijk stemrecht niet aangepast aan de voorkeuren van de jeugd.

Stemrecht heeft grote implicaties op vlak van burgerschap. Rechten en plichten zijn in vrijwel alle westerse democratieën verbonden. De wet van 16 januari 1990 tot verlaging van de burgerlijke meerderjarigheid naar achttien jaar, wees expliciet op de inconsistentie met de stemgerechtigheid die toen al op achttien gebracht was. De ervaring leert dat een afzonderlijke leeftijd voor meerderjarigheid en uitoefening van stemrecht in praktijk moeilijk houdbaar is.

Het voorstel heeft daarenboven grote juridische implicaties met een opkomstplicht voor volwassenen en stemrecht voor jongeren van 16 en 17 jaar. Geen enkele democratie kent afzonderlijke kiesstelsels voor jongeren. Dat ondergraaft het argument dat zestienjarigen als even volwassen beschouwd worden.

Het advies van de Raad van Europa vraagt de verlaging van het stemrecht, maar de grens van zestien jaar is ook daar arbitrair en zonder verklaring. Mature vijftienjarigen vallen uit de boot zonder dat daar een argument voor gegeven wordt. De Raad van Europa noemt de verlaging van de kiesleeftijd een complex probleem en geeft zelf tegenargumenten zoals het gebrek aan autonomie en aan maturiteit

en een discrepantie tussen rechten en plichten. De raad pleit daarnaast ook voor de verlaging van de leeftijd van kandidaatstelling, dus voor uitvoerende mandaten.

Politieke betrokkenheid verhogen is wenselijk. De kwestie is of de verlaging van de kiesleeftijd daartoe bijdraagt. Alle studies zijn daar negatief over. Ook uit de praktijk blijkt dat achttienjarigen niet vanzelf de klik maken naar een grote politieke interesse. De spreker raadt de leden de lectuur aan van empirisch onderzoek in Noorwegen, Australië en Brazilië waaruit valt af te leiden dat de politieke betrokkenheid niet verhoogt door stemrecht.

Politieke betrokkenheid verhoogt men wel door jongeren aan te moedigen tot actieve burgerparticipatie in jeugdraden, nationaal en lokaal, scholierenkoepels, jongerenparlementen, jongerenpartijen. Los daarvan strekt het tot aanbeveling de vakoverschrijdende eindterm burgerschapsvorming om te vormen tot een afzonderlijk vak dat kennis bijbrengt over het politieke systeem, inzicht in de democratie, maar ook jongeren ervaringen laat opdoen zoals kritisch reflecteren over de samenleving, de eigen meningen in vraag stellen, debatteren en discuten.

3. Toelichting door Sammy Mahdi (Jong CD&V)

Toen *Sammy Mahdi* zestien jaar oud was, was hij speelpleinanimateur in Schaarbeek. Het was voor hem een grote shock om te zien in welke omstandigheden sommige kinderen moesten leven. Op dat moment wist hij dat hij zich maatschappelijk wou engageren. Ouders vertrouwen hun kinderen nog altijd toe aan jongeren van zestien. Iedere leeftijdsgrens in elk domein is een arbitraire keuze. Zo mag men op zestien rijden met een brommer, is men seksueel meerderjarig en mag men zelf beslissen over euthanasie enzovoort.

Elke partij zegt dan wel voor meer participatie van jongeren te zijn. Als een overgrote meerderheid van de politieke jongerenorganisaties echter vraagt om stemrecht op zestien, wordt er geen rekening mee gehouden. Deelnemen aan volksraadplegingen op lokaal niveau mogen ze dan weer wel. Alleen weegt dat dan iets minder zwaar door, want het is maar een advies.

Evenveel onderzoeken zeggen dat stemrecht op zestien politieke participatie verhoogt dan er het omgekeerde stellen. Relevant is dat het hier op de agenda staat omdat de jongeren er zelf om vragen. Jong N-VA mag dan de grootste zijn, alle andere jongerenorganisaties die voorstander zijn vormen samen een overgrote meerderheid. Het parlement beschikt over voldoende juridische en technische kennis om de voorwaarden te bepalen, bijvoorbeeld stemrecht, eventueel na registratie. Op welke manier is niet prioritair, wel dat zestienjarigen de kans krijgen zich te engageren en een stem uit te brengen. Flankerende maatregelen zijn minstens even belangrijk. Met volksraadplegingen en jeugd raden zijn al de eerste stappen gezet.

Trump, populisme en de Europese Unie zijn thema's die het vaakst in jongeren debatten aan bod komen. Daarnaast zijn heel wat jongeren ook actief en geïnteresseerd in lokale kwesties als een speeltuin, een fietspad, het verkeer enzovoort. Jongeren van zestien en zeventien actief in Jong CD&V zijn vooral lokaal geëngageerd, veel meer dan nationaal. Dat komt op latere leeftijd.

Als jongeren het recht krijgen om mee te praten en gehoord te worden, hebben politici de plicht er rekening mee te houden. De meeste jongerenverenigingen en de Vlaamse Jeugd raad roepen massaal op jongeren de kans te geven een stem uit te brengen, niet enkel bij een volksraadpleging maar ook bij verkiezingen.

4. Toelichting door Maurits Vande Reyde (Jong Vld)

Maurits Vande Reyde zegt dat dit debat teruggaat tot 1999. Hij hoopt dat stemrecht vanaf zestien jaar nu eindelijk mogelijk wordt gemaakt. Hij heeft gezocht naar argumenten die in die periode niet of amper aan bod kwamen. Hij informeerde bij een bevriend jurist hoe rechtsbekwaamheid gedefinieerd wordt in de rechtspraak. Tot zijn verbazing gaf die persoon hem geen juridische cases maar een neurologische studie. Die studie zegt dat de hersenen pas ten vroegste vanaf 23 jaar volgroeid zijn. Het deel van de hersenen dat mensen in staat stelt te reflecteren en zelfstandig keuzes te maken, is het allerlaatste om tot volle wasdom te komen.

Puur wetenschappelijk, niet arbitrair, zou stemrecht dus pas mogen vanaf 23 jaar. Gelukkig werkt het niet zo. Jongeren krijgen in tal van domeinen eerder meer verantwoordelijkheid. Vanaf zestien mogen ze een dancing binnen, sigaretten kopen, een testament maken, een bromfiets kopen en berijden, seks hebben met personen ouder dan zestien. Verantwoordelijkheid geven en nemen is een geleidelijk proces. Kinderen krijgen met het ouder worden meer vertrouwen, verantwoordelijkheid en vrijheid zodat ze er mee leren omgaan. Net in landen met strikte regels inzake alcoholconsumptie, neemt het bingedrinken een dramatische omvang aan. In Vlaanderen leren jongeren een bob aan te duiden. Dat maakt het verschil tussen geleidelijk aanleren en uitstellen van verantwoordelijkheid.

Stemrecht op zestien kan die rol spelen voor de ontwikkeling van het democratische besef, een onderbelicht aspect van de opvoeding. Critici zeggen dat jongeren geen besef hebben van politiek. Deels klopt dat, maar het is net een argument om daar iets aan te doen. Weten waar politieke partijen voor staan, is belangrijk maar niet essentieel. Het leren vormen van een eigen mening en omgaan met meningsverschillen zijn dat wel. Discussies beslechten in beschaafde woorden is net de kracht van de verlichte samenleving, de zogenaamde nieuwe vrijheid.

In de secundaire school is zijn opvoeding over democratie en het politieke bestel beperkt gebleven tot een leerkracht geschiedenis die na elke toets een extra test deed waarmee meer punten konden worden verzameld: het volstond om alle ministers van alle Belgische regeringen op te sommen. Ondertussen is dat verbeterd met onder meer debatten, maar meer is mogelijk. Stemrecht op zestien jaar is volgens de spreker daartoe het beste middel. Jongeren hebben wel degelijk een politiek besef of een visie, hoewel die niet noodzakelijk volgens partijlijnen gestroomlijnd is. Het komt erop aan dat politieke instinct vorm te geven. Enkel informeren zou zoveel betekenen als kinderen geld laten zien, maar ze niet toestaan er iets mee te gaan kopen.

Stemrecht geeft wie het wil de mogelijkheid om politieke gevoelens te uiten. Sommige jongeren zijn daar allicht niet klaar voor, maar dat zijn sommigen op hun veertigste nog niet. Kortom, betrokkenheid en dus stemrecht op zestien is de sleutel om jongeren te leren hoe de maatschappij werkt. Dat versterkt de democratische, vrije en verlichte samenleving.

5. Toelichting door Aaron Ooms (Jongsocialisten)

Aaron Ooms start met de intro van het opiniestuk van hem, enkele andere aanwezigen en de Vlaamse Jeugdraad in *De Morgen*: "We do give a fuck.". Dat was om duidelijk te maken dat jongeren en hun bewegingen wel bezig zijn met politiek in de Wetstraat en de dorpsstraat. Uiteraard geldt dat niet voor iedereen, maar wie er wel mee begaan is, verdient stemrecht zodat hij mee kan beslissen over de gang van zaken in dorp, gemeente of stad.

Jongeren mogen op zestien heel wat, maar om mee te beslissen worden ze te jong bevonden. In jongerenbewegingen blijkt duidelijk dat zestienjarigen wel degelijk

de capaciteiten hebben om te stemmen. Dat kan dan een katalysator zijn voor burgerschapsvorming in het onderwijs, en niet de omgekeerde beweging van eerst onderwijs en dan stemrecht.

Het is een torenhoog cliché, maar jongeren zijn de toekomst en hebben het meeste belang bij politieke debatten. De beste ideeën komen als zoveel mogelijk mensen participeren en van jongeren komen vaak frisse, nieuwe ideeën. De politiek doet dus zichzelf een cadeau met het stemrecht op zestien. Een leeftijdsgrens is altijd arbitrair. Op zestien jaar mocht de spreker aan zee mensen redden, maar niet meebeslissen hoe de reddingsdienst vormgegeven werd.

Een wisselmeerderheid is een delicate zaak, maar in dezen roept hij de parlementsleden op om te tonen dat een parlement een sleutelrol heeft en dat de democratie geen participatie is. Hij vraagt elk lid te stemmen volgens zijn overtuiging. Stemrecht voor zestienjarigen is de moeite waard en zal vooruitgang betekenen.

6. Toelichting door Stefanie De Bock (Jong Groen)

Stefanie De Bock moest op zestien jaar voor het vak Nederlands geregeld een opiniestuk schrijven. De leerkracht gaf argumenten voor of tegen een bepaalde stelling, de leerling moest het tegendeel beargumenteren. Toen zij moest argumenteren voor stemrecht op zestien, is ze politiek bewust geworden. Momenteel schrijft ze een bachelorproef over jongeren en participatie. Volgens de Millennial Dialogue, een onderzoek in alle Europese landen, gelooft slechts 24 percent van de ondervraagden dat politici in hen geïnteresseerd zijn. Dat moet veranderen.

Frome, een stadje waar Pano onlangs over berichtte, heeft een meer directe inspraak ingevoerd, maar ook stemrecht vanaf tien jaar. Dat werkt heel goed, de stad floreert. De jongeren participeren aan het beleid, zijn geïnteresseerd in jeugd-beleid, in de klimaatneutraliteit van de gemeente.

Dat staat in contrast met haar eigen ervaringen. De jeugdraad van Pepingen, waar zij lid van was, kreeg ooit de opdracht van de burgemeester een pleintje in te richten. Van alle mooie voorstellen kwam niets in huis, het is een parking geworden. Ze was zestien jaar en supergefrustreerd omdat ze op geen enkele andere manier haar protest kon uiten behalve door vragen te stellen aan de gemeente. Ze adviseert politici om te gaan voor een gratis advies van jongeren en een frisse democratie door stemrecht vanaf zestien.

7. Toelichting door Jeroen Bolckmans (VBJ)

Jeroen Bolckmans zegt dat de Vlaams Belangjongeren eerder sceptisch staan tegen stemrecht op zestien. De relatie tussen jongeren en politiek is echter ook volgens hem aan verbetering toe. Een recent onderzoek bij de Vlaamse jongeren wijst uit dat slechts 22 percent onder hen vertrouwen heeft in de politiek. Of de leeftijd voor stemrecht verlagen het juiste instrument is, valt echter te betwijfelen. De vorige eeuw werd de kiesleeftijd immers al enkele keren verlaagd. De maatschappij wordt almaar complexer en jongeren worden op steeds latere leeftijd volwassen. Dat valt af te leiden uit de leeftijd waarop ze aan het werk gaan. De leeftijd waarop men volwassen verklaard wordt, is arbitrair, maar ook weer niet. De hersenen zijn op gemiddeld vijftientig jaar volgroeid. Gevolg is dat mensen tot die leeftijd meer geneigd zijn tot impulsiviteit en gevoeliger zijn voor groepsdruk. Een lagere kiesleeftijd betekent ook dat de lessen over politiek eerder moeten ingelast worden, wil de jongere niet onvoorbereid zijn.

Het voorstel van de Vlaamse Jeugdraad is volgens VBJ niet echt doordacht. Bepaalde partijen hopen er misschien mee te kunnen scoren. Het is daarenboven een eerder progressief standpunt in de zin dat het meer uitgaat van de wenselijkheid dan van

de realiteit. Er zijn andere maatregelen nodig om het vertrouwen in de politiek te herstellen, om jongeren te horen en de kloof met een al te wereldvreemde politieke kaste te dichten, namelijk meer directe democratie en bindende referenda.

8. Vragen en opmerkingen van de commissieleden

8.1. Tussenkost van Marius Meremans

Marius Meremans vraagt duidelijkheid of het nu gaat om stemrecht of stemplicht op zestien jaar. Een verschil met andere kiesgerechtigden schendt het gelijkheidsbeginsel. De opkomstplicht afschaffen, vergt een beslissing op federaal niveau. Het grote mankement is voor hem het ontbreken van representatief wetenschappelijk onderzoek of zestienjarigen stemrecht willen. Misschien zou de Vlaamse Jeugdraad daarmee kunnen starten.

De spreker is nooit fan geweest van de meerderjarigheid op achttien, onder meer omdat die jongeren dan ook voor het gerecht als volwassenen aanzien worden. Als zestienjarigen opkomstplicht krijgen, is de grens niet ver om hen ook andere plichten op te leggen.

Het onderwijs hoort inderdaad informatie te brengen over de partijen en hun programma's. Scholen organiseren wel meer en meer politieke debatten. Het klopt dat mensen zich volgens een eigen ritme ontwikkelen, sommigen zijn op veertien politiek rijp, anderen nog niet op hun dertigste. Toch moet er een grens getrokken worden en voor de spreker is achttien de logische grens.

8.2. Tussenkost van Willem-Frederik Schiltz

Willem-Frederik Schiltz is een grote voorstander. Jong N-VA haalt een Nederlandse studie aan waarin staat dat 60 percent tegen is. In dezelfde studie vindt echter 51 percent stemrecht een goede zaak die de betrokkenheid kan verhogen. 70 percent van de jongeren vindt zichzelf matuur en geïnformeerd genoeg om deel te nemen aan verkiezingen en 90 percent van de geënquêteerden vindt het belangrijk om zijn stem te kunnen uitbrengen. Die discrepantie teistert nogal wat andere enquêtes: deelnemers hebben doorgaans geen zicht op wat anderen denken. Zo gebeurt het dat een groot percentage antwoordt dat het slecht gaat met het land, maar goed met zichzelf. Voorts is ook een betere burgerschapsvorming in het onderwijs nodig.

De spreker ziet niet in welke plichten verbonden zijn aan stemrecht, behalve niet strafrechtelijk veroordeeld zijn. Deel uitmaken van de maatschappij is de enige vereiste voor stemrecht. Het rechten- en plichtenverhaal is niet zo maar toepasbaar op het meest essentiële element van de democratische maatschappijvorming. Daarom vraagt hij Jong N-VA zijn visie daarop te verduidelijken.

Elke leeftijdsgrens, elke grens trouwens, is arbitrair. Jongeren van zestien mogen aankopen doen, dus juridische daden stellen, geld verdienen, vrijen met wie ze willen, alcohol drinken, roken, met de auto leren rijden, zelfs stemmen bij een referendum. Schendt dat dan niet de gelijke behandeling? Jongeren van zestien hebben niet alle rechten van jongeren van achttien, maar voor de spreker hoort stemrecht in het pakket thuis. Dat motiveert meteen waarom voor hen stemrecht kan gelden en geen opkomstplicht. Open Vld blijft trouwens voorstander van het algemeen vervangen van de opkomstplicht door stemrecht.

In Rotterdam zullen jongeren vanaf zestien jaar mogen stemmen voor en deel mogen uitmaken van de districtsraden. Stemrecht vanaf zestien kan in Estland, Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, Slovenië, Bosnië, Servië-Montenegro. Als dat het gelijkheidsbeginsel zou schenden, is het straf dat die landen nog niet veroor-

deeld zijn door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. In andere argumenten waarom het de gelijkheid schendt, is de spreker zeer geïnteresseerd.

8.3. Tussenkomsst van Bart Somers

Bart Somers heeft in zijn zestienjarige carrière als burgemeester met burgers zelden gedebatteerd over gemeentefinanciën of ruimtelijke ordening, wel over het fiets-, jeugd- of fuifbeleid, over GAS-boetes (GAS: gemeentelijke administratieve sanctie), over omgang van politie met jongeren. De Mechelse jeugdraad heeft de gemeenteraad ervan kunnen overtuigen om het GAS-beleid grondig te herzien, iets wat door alle partijen ervaren werd als een hoogtepunt van lokale democratie. Als er in de gemeenteraad zestienjarigen hadden gezeten, was de aanpak van bij de aanvang misschien wel anders geweest. Net in hun directe leefwereld, school en gemeente, zijn jongeren erg betrokken.

Is Jong N-VA ook tegen de deelname van jongeren aan lokale referenda? Jongeren moeten zich daarvoor ook een mening vormen over complexe thema's. Wat met N-VA-Gent die handtekeningen van zestien- en zeventienjarigen verzamelde om een referendum over het mobiliteitsplan te vragen? Aan Marius Meremans vraagt hij of hij problemen heeft met het standpunt van zijn partij om het jeugdsanctierecht tot twaalf jaar en de strafrechtelijke meerderjarigheid tot zestien jaar te verlagen.

Of de meerderheid van de zestienjarigen voor stemrecht is, is voor de spreker geen doorslaggevend argument. Rechten van mensen mogen niet afhangen van meerderheden. Zelfs als slechts de helft van de jongeren van zestien en zeventien gaat stemmen, kunnen misschien net zij het verschil maken.

De spreker is tot slot blij dat niemand electorale redenen aangeeft om voor of tegen het stemrecht te zijn. Het gaat om slechts 2 percent van het kiespubliek. Ze zullen de stemverhoudingen niet wezenlijk wijzigen. Het is een louter principieel debat.

8.4. Tussenkomsst van Tine Soens

Tine Soens wijst erop dat een derde van de bevolking jonger is dan dertig. Een deel van hen heeft te weinig zeggenschap in het beleid. Quasi alle beleidsthema's hebben een effect op kinderen en jongeren. Zij tellen voor sp.a helemaal mee. Volgens Jong N-VA zijn jongeren geen vragende partij voor stemrecht op zestien jaar. Uit de enquête die de Vlaamse Scholierenkoepel hield over de eindtermen blijkt echter dat jongeren meer maatschappelijke en politieke vorming op school vragen. Stemrecht op zestien kan daartoe bijdragen. De KRAS-slotzitting, het vroegere Scholierenparlement, ging grotendeels over participatie, over stemrecht op zestien maar ook over het recht lokaal verkozen te worden. Ook de spreker heeft ervaren dat jongeren bewogen worden door lokale thema's, niet enkel inzake fuiven en jeugdbewegingskwesies maar ook inzake mobiliteit, veiligheid, GAS-boetes, open ruimte enzovoort. Het is dan ook logisch dat ze vanaf zestien mogen stemmen.

Participatie is echter meer dan stemrecht op zestien. Een goede omkadering, met burgerschapsvorming in het onderwijs, maar ook toegang tot correcte informatie zijn wezenlijk. Kortom, sp.a wil dat jongeren voor 100 percent meetellen, dus ook stemrecht krijgen vanaf zestien. Een meerderheid betoont zich hier voorstander. Hopelijk zal dat ook blijken uit het stemgedrag.

8.5. Tussenkomsst van Michel Doomst

Michel Doomst acht het betekenisvol dat alle jongerenpartijen hier zijn. Een echte volkspartij kan niet naast dergelijke wilsuiting kijken. Omdat de steun sterk en

breed gelaagd is, is dit ook op het congres van CD&V goedgekeurd. Stemrecht houdt rekening met de verschillende graden van maturiteit: jongeren mogen maar moeten niet stemmen. Het is een kans om jongeren sneller wakkere burgers te laten worden, wat belangrijk is nu de democratie op bepaalde plaatsen in vraag gesteld wordt. Achten de organisaties die elke dag in contact komen met jongeren, een extra enquête nog nodig? Voorts vraagt hij van elk één tip voor een sterke omkadering.

8.6. Tussenkoms van Imade Annouri

Imade Annouri is blij met de heldere argumenten van voor- en tegenstanders. De standpunten van de partijen zijn genoegzaam bekend. Steeds opnieuw keren volgende kwesties terug: willen jongeren het zelf en wat zijn de gevolgen ervan voor de participatie van jongeren? Het is zijn overtuiging dat hoe meer mensen worden betrokken, hoe sterker de democratie is. Het versterken van de democratie moet een constante zorg zijn van elke politicus. Stemrecht op zestien zal daar volgens de spreker toe bijdragen.

Imade Annouri dankt zijn medeparlementsleden om zich voor het stemrecht uit te spreken, wat het een meerderheid in het parlement geeft. Of er draagvlak voor is bij de jongeren, is eigenlijk irrelevant. Niemand wordt verplicht maar elkeen die de moeite neemt te gaan stemmen, wordt betrokken bij de democratie. Politieke maturiteit hangt niet af van de leeftijd, maar van de politieke vorming. Als stemrecht op zestien er komt, moet er dus ook ingezet worden op flankerende maatregelen.

De Vlaamse Jeugdraad is de spreekbuis van de jongeren. Wat antwoordt de raad op de kritiek dat slechts een minderheid van de jongeren in stemrecht geïnteresseerd is? Wetenschappelijke consensus is daar alvast nog niet over. Voorts wil de spreker van de raad weten of de Vlaamse jongeren er klaar voor zijn en wat de gevolgen kunnen zijn voor het politieke landschap in België. Voor hem is de zaak alvast duidelijk: het heeft tijd genoeg gevergd, nu is het tijd om te handelen.

8.7. Tussenkoms van Kurt De Loor

Het valt *Kurt De Loor* op dat de jongerenvoorzitters zich op korte termijn wisten vrij te maken, wat het belang van de discussie onderlijnt. Dat allen met volle overtuiging spreken, stemt hem positief. Er dient zich nu een historische kans voor stemrecht op zestien aan. Zowel de argumenten contra als pro zijn ernstig te nemen, maar iedereen is voor meer participatie. De interesse van jongeren in politiek en samenleving, maar ook van politiek en samenleving in jongeren, dienen te worden opgekrikt. Jongeren zijn de toekomst en verkiezingen gaan over de toekomst.

De Vlaamse Jeugdraad ziet het stemrecht niet als een eindpunt, maar als een start voor meer participatie, meer inspraak en een groter engagement. De spreker vraagt de Vlaamse Jeugdraad en alle politieke jongerenorganisaties daar mee partner in te zijn. Uiteraard zijn er flankerende maatregelen nodig. De maatschappelijke betrokkenheid van jongeren verhogen, kan niet anders dan de democratie ten goede komen. Hoe kunnen de organisaties van de sprekers daar een rol in spelen?

8.8. Tussenkoms van Miranda Van Eetvelde

Miranda Van Eetvelde vraagt aan de Vlaamse Jeugdraad hoeveel jongeren stemrecht op zestien vragen. Jongeren die zich op zestien jaar engageren, zoals de sprekers, lijken haar eerder een uitzondering. Stemrecht leidt in ieder geval bij achttienjarigen niet tot meer betrokkenheid. Is het niet beter de betrokkenheid bij die groep eerst te verhogen? De leeftijdsgrens is arbitrair, waarom niet vijftien?

Het voorstel van de Vlaamse Jeugdraad creëert een zekere ongelijkheid in burgerschap. Jongeren krijgen onvolledige politieke rechten: ze kunnen maar moeten niet gaan stemmen en kunnen geen mandaat bekleden.

In de discussie over de onderwijshervorming hebben heel wat partijen ervoor gepleit jongeren pas op latere leeftijd een studiekeuze te laten maken en niet na de eerste graad zoals N-VA dat wil. Hoe valt dat te rijmen met hun standpunt nu?

Dat zestienjarigen een pint mogen drinken en porno mogen kijken, heeft geen enkele invloed op de samenleving. Het betreft een individuele keuze. Op achttien jaar kan iemand contracten tekenen, fiscale verplichtingen hebben evenals burgerlijke aansprakelijkheid, zaken die de samenleving wel kunnen beïnvloeden. Daarbij komt nog dat een tussencategorie voor administratieve rompslomp zal zorgen, iets waar iedereen tegen is. Hoe denken de sprekers daarover?

9. Replieken van de genodigden

9.1. Repliek van Tomas Roggeman

Tomas Roggeman ziet stemrecht als een belangrijk aspect van het burgerschap, dat bestaat uit rechten en plichten. Het is inconsistent om stemrecht te geven, maar geen stemplicht. Dat is cherrypicking. Elke leeftijdsgrens is arbitrair omdat iedereen matuur is op een andere leeftijd. Op achttien jaar is iemand echter meerderjarig, beschikt hij over alle rechten en plichten, wat het tot de aangewezen leeftijd maakt voor stemrecht. Steeds meer rechten en plichten worden naar zestien gebracht. Daar moet bedachtzaam mee worden omgesprongen, anders wordt de meerderjarigheid uitgehold. Daarenboven zou dat de verlaging van de leeftijdsgrens voor andere aspecten in gang kunnen zetten.

Een redelijk onderscheid tussen wat kan op zestien en op achttien jaar, kan gebaseerd zijn op de grens tussen persoonlijke en collectieve verantwoordelijkheden. Van een pint drinken en een schunnige film kijken, heeft doorgaans niemand anders last. Zelfs de meest drastische beslissingen zoals de beslissing tot euthanasie, beïnvloedt de rest van de samenleving niet. Van stemrecht draagt die wel de gevolgen.

Waarom hier wel en in het buitenland het gelijkheidsbeginsel niet in het gedrang komt, is omdat er hier afzonderlijke stelsels gecreëerd worden: stemrecht vanaf zestien, stemplicht vanaf achttien. Dat verschil bestaat nergens anders ter wereld. De spreker vindt het merkwaardig dat heel wat partijen die nu voor zijn tegen getrap burgerschap waren.

Buitenlandse voorbeelden tonen trouwens ook het falen van de maatregel aan. Bij zijn onafhankelijkheid in 1990 heeft Estland het stemrecht op zestien ingevoerd voor alle verkiezingen, maar is daar twee jaar nadien op teruggekomen. Luxemburg hield in 2015 een referendum over de hervorming van de kieswetgeving, waaronder stemrecht op vijftien. Dat is verworpen door 79 percent van de bevolking. In Nederland werd rond 2010 een initiatief van de Nederlandse minister van Jeugd tot invoering van stemrecht op zestien vroegtijdig afgebroken toen er geen draagvlak bij de jeugd zelf bleek te zijn. In de Balkanlanden Montenegro, Servië en Bosnië-Herzegovina krijgen enkel zestienjarigen die werken, stemrecht. In Australië en Nieuw-Zeeland werden wetsvoorstellen in die zin met een overweldigende meerderheid verworpen. Bij verwijzingen naar het buitenland moeten dus voor en tegen genuanceerd aan bod komen.

Referenda over collectieve verantwoordelijkheden worden best pas opengesteld voor pluszestienjarigen. Het is natuurlijk zo dat een referendum niet bindend is voor de rest van de samenleving. Heel wat volksraadplegingen leiden niet tot letter-

lijke besluitvorming. Bovendien geldt bij referenda een gelijk recht voor iedereen, geen onderscheid naargelang de leeftijd. Als zestienjarigen stemrecht krijgen, is het beter de stemplicht ook voor de anderen af te schaffen.

Hervormingen van de burgerschapsvorming in het onderwijs krijgen zijn volle steun. Het doel mag echter niet verward worden met het middel. Een ingreep in de kieswetgeving is niet nodig. Met onderwijsaanpassingen worden alle jongeren bereikt, wat een grotere en structurele impact zal hebben. Stemrecht krijgen betekent immers niet automatisch meer weten over het politieke systeem.

Meer jongeren betrekken bij de besluitvorming maakt de democratie inderdaad sterker. De spreker daagt de parlementsleden uit het principe dat de jeugd een stem moet hebben in praktijk te brengen en de jongeren te consulteren over stemrecht op zestien.

9.2. Repliek van Maurits Vande Reyde

Maurits Vande Reyde is het met Bart Somers eens dat het niet essentieel is dat een meerderheid van de jongeren in kwestie voor het stemrecht is. Dat houdt immers het gevaar in dat een groep die de rechten al heeft, een andere groep die rechten onthoudt. In een doctoraat over de geschiedenis van het stemrecht las hij dat een argument tegen het enkelvoudig stemrecht en het stemrecht voor vrouwen was dat de arbeiders en de vrouwen er niet in geïnteresseerd waren. Die redenering doortrekkend moet jongeren ook gevraagd worden of ze voor het dragen van een enkelband op zestien zijn, voor het vak geschiedenis in het onderwijs enzovoort. Bewindvoerders hebben de taak maatschappelijke tendensen te detecteren en gepaste acties te ondernemen. Als ze telkens op een meerderheid van de bevolking moeten wachten, zou politiek beleid onwerkbaar zijn.

De spreker heeft geen bezwaar tegen stemrecht voor iedereen. Die discussie verdient aandacht, maar is geen argument in de huidige kwestie. De buitenlandse voorbeelden bewijzen dat.

Politici beweren vaak dat jongeren geen politieke gevoelens hebben, iets wat hij afdoet als een denkfout. Dat jongeren er te weinig van afweten, is geen argument daarvoor. Ze weten wel degelijk wat gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid, vrijheid voor hen betekent. Dat ze over de politieke toplaag nog niet voldoende weten, is net een argument voor het stemrecht. Ook voor hem is het tijd om te beslissen, ofwel komt het stemrecht er, ofwel niet, ofwel komen er meer experimentele vormen. Zijn grote tip voor flankerende maatregelen is het stimuleren van een debatcultuur in en buiten de school. In zijn ervaring zijn debatten een katalysator.

9.3. Repliek van Stefanie De Bock

Stefanie De Bock zegt dat zij als zestienjarige net door het gebrek aan inspraak zichzelf niet kon zijn. Debatten worden niet enkel door leerkrachten maar ook meer en meer door leerlingen zelf georganiseerd. De kwestie is niet of jongeren geïnteresseerd zijn in stemrecht: ze hebben een mening en dat is wat telt. Met een knipoog vraagt ze het parlement de subsidies terug te geven zodat ze terug sterke jongerenpartijen kunnen worden. Burgerschapsvorming is haar echte tip, maar ze pleit ervoor jongeren niet enkel van de theorie te laten proeven maar ook van de praktijk, door hen stemrecht te geven.

9.4. Repliek van Sammy Mahdi

Voor *Sammy Mahdi* moeten jongeren vooral de kans krijgen hun stem uit te brengen. Bepalen hoe precies, laat hij aan de parlementsleden over. Het vertrouwen en de interesse in de politiek is in alle leeftijdscategorieën wat minder, maar het is net

de verantwoordelijkheid van politici om iedereen te overtuigen te stemmen en ook op andere momenten met politiek bezig te zijn. Hij heeft het niet voor sloganesk taalgebruik als 'laat jongeren jong zijn'. Dat zijn geen reële argumenten.

Ook hij geeft de tip om schooldebatten voor en door jongeren te organiseren, met medewerking van politieke jongerenorganisaties. Jongerenpartijen doen al heel wat: een jaarlijkse zomeruniversiteit over de regionale en nationale politiek, politieke bootcamps op lokaal niveau voor zestienjarigen enzovoort. Tot slot benadrukt hij dat bij een volksraadpleging die serieus genomen wordt, elke stem wel degelijk telt.

9.5. Repliek van Jeroen Bolckmans

Jeroen Bolckmans geeft Tomas Roggeman gelijk dat het geen goede zaak is jongeren stemrecht te geven vooraleer in te grijpen in het onderwijs en dus lessen over politiek te geven.

De spreker vindt niet dat een leeftijdsgrens sowieso arbitrair is. Niemand ontkent dat sommigen al politieke interesse vertonen op zestien jaar. Het vergt echter meer levensjaren voor een volgroeiende mening. Dat jongeren geen vertrouwen hebben in de politiek geldt voor veel zestienjarigen maar ook voor achttienjarigen. De discussie over het stemrecht is in die zin een fantoomdiscussie die voorbijgaat aan het echte probleem van de geloofwaardigheid van de politiek. Ook in zijn ervaring zijn schooldebatten wezenlijk.

9.6. Repliek van Aaron Ooms

Aaron Ooms weet dat er een grote meerderheid voor het stemrecht is. Hij riep de parlementsleden gewoon op voorbij te stappen aan de gangbare regels dat een wisselmeerderheid uit den boze is. Dat is geen cynisme maar hoop. Voor de democratie is het belangrijk dat jongeren kunnen proeven van de democratie, waaronder hij ook meebeslissen verstaat. Dat zal de democratie versterken en vernieuwen. De participatie moet omhoog, dus moet ook de groep die mag participeren groeien. Dat zal voor frisse en nieuwe ideeën zorgen, maar ook meer mensen betrekken bij de samenleving.

Voor de spreker is een enquête niet nodig. Het is ook niet nodig dat alle zestien- en zeventienjarigen stemmen, hoewel er heel wat gemotiveerde jongeren zijn die mee willen beslissen. Het stemrecht kan de katalysator zijn om snel meer burgerschaps- of samenlevingsvorming in te voeren. Politici moeten vaker in dialoog gaan met jongeren naar het voorbeeld van vandaag, niet alleen met de voorzitters van jongerenorganisaties, die al beslagen zijn, maar ook met andere jongeren. Hij moedigt parlementsleden aan om met de jongeren die hier op bezoek komen in debat te gaan over thema's die hen interesseren.

Als het stemrecht vanaf zestien er nu, na negentien jaar, niet komt, is het zaak om andere manieren te zoeken, bijvoorbeeld via experimenten zoals in Zottegem. Hij prefereert echter dat parlementsleden jongeren de kans bieden mee te beslissen.

9.7. Repliek van de Vlaamse Jeugdraad

De Vlaamse Jeugdraad kiest om principiële redenen voor stemrecht op zestien, aldus *Nicolay Van Reckem*. Jongeren zijn volwaardige burgers met een waardevolle en gefundeerde stem. De raad wil zoveel mogelijk jongeren bij de besluitvorming betrekken, ook als dat in het begin slechts een minderheid is. Het heeft geen zin praktische of juridische argumenten aan te dragen, het gaat om het principe.

De Vlaamse Jeugdraad start elk advies met een informatieronde bij jongeren. Ook nu ging men in verschillende scholen vragen wat jongeren vinden van stemrecht op zestien. Er waren heel wat stemmen tegen. Toen echter jongeren gevraagd werd te zoeken naar argumenten voor en tegen, veranderden heel wat onder hen van positie. Het mag misschien niet de grootste prioriteit zijn, het is wel een belangrijke katalysator voor wat jongeren belangrijk vinden.

Dries De Smet dankt iedereen voor de lofzang op jongerenparticipatie. Vooral de appreciatie voor de lokale jongerenraden, de plaats waar er dient geluisterd te worden naar de jonge stemmen. Hij vraagt de parlementsleden dat steeds te doen, ook bij toekomstige beslissingen. Debatten in het onderwijs zijn belangrijk, maar er zijn andere plaatsen waar jongeren elkaar ontmoeten, namelijk in het jeugdwerk en waar debat ondersteuning verdient. De Vlaamse Jeugdraad kan een onderzoek doen, een meerderheid zoeken, maar jongeren moeten eerst geïnformeerd worden, onder meer over de draagwijdte van hun stem, vooraleer ze kunnen participeren. De Jeugdraad wil geen recht afdwingen op basis van onderzoek, maar wel op basis van overtuiging omdat hij ervan overtuigd is dat zestien- en zeventienjarigen volwaardige burgers zijn. Ook aan vrouwen is men destijds niet gaan vragen of ze stemrecht zouden willen. De Jeugdraad vertrekt vanuit het principe, niet vanuit een probleem of een oplossing.

10. Slotbemerkingen

Kurt De Loor besluit dat parlementsleden veel kunnen leren uit deze boeiende hoorzitting. Een en-enverhaal is nodig om de participatie van jongeren te verhogen. Hij hoopt dat het niet beperkt blijft tot Zottegem, maar dat het stemrecht voor zestien- en zeventienjarigen in heel Vlaanderen kan. Hij voelt dat er een groot draagvlak is, het vergt één minuut politieke moed.

Willem-Frederik Schiltz wijst erop dat Antwerpen een burgerbegroting heeft waar zestienjarigen aan mogen deelnemen. Men gaat dus volop voor burgerparticipatie, met dank aan de lokale N-VA-afdeling.

Mercedes Van Volcem, commissievoorzitter, dankt alle sprekers voor de naar voren gebrachte argumenten. Ze hoopt dat wie principieel tegen is, toch wat overtuigd geraakt is. Het is de taak van politici het debat aan te zwengelen zodat jongeren nog meer hun stem kunnen uiten.

II. Hoorzitting van 30 mei 2017

1. Toelichting door Bruno Vanobbergen, kinderrechtencommissaris

Bruno Vanobbergen licht het advies van het Kinderrechtencommissariaat (KRC) over het stemrecht op 16 jaar toe. Deze discussie raakt aan de kern van de visie op kinderen en jongeren binnen de samenleving.

Het Kinderrechtenverdrag vormt een belangrijke basis voor het advies. Het verdrag ziet de minderjarige als drager van rechten. De samenleving moet ervoor zorgen dat minderjarigen die rechten ook kunnen opnemen. Het verdrag zegt niet dat minderjarigen stemrecht hebben. Artikel 12 stelt wel dat minderjarigen hun mening moeten kunnen uiten en dat de samenleving daar op een passende manier belang moet aan hechten. Artikel 13 gaat over het recht van jongeren op vrijemeningsuiting en op informatie. Op basis van de twee vermelde artikelen zijn er een aantal argumenten aan te dragen voor het stemrecht op zestien jaar.

De politiek heeft een duidelijke impact op het leven van kinderen en jongeren, zeker op het lokale niveau. Naar aanleiding van de meest recente Stadsmonitor heeft het onderzoekscentrum Kind en Samenleving de wisselwerking tussen lokale

besturen en kinderen en jongeren duidelijk aangetoond. Kinderen en jongeren verschijnen daar als ervaringsdeskundige, als scholier, als weggebruiker, als jeugdhulpgebruiker en als degene die deel uitmaakt van de publieke ruimte. Op dit ogenblik staan jongeren aan de zijlijn en hebben ze politiek weinig te betekenen. Het stemrecht op zestien jaar kan een instrument zijn om dat onevenwicht kleiner te maken.

Het belang van participatie op zich is een tweede argument. Tot op heden is het stemrecht het belangrijkste instrument voor de individuele burger om zijn of haar stem te verheffen. Daarnaast heeft de jongere andere mogelijkheden zoals de jeugdraad of de scholierenraad.

Een derde argument is dat het stemrecht de betrokkenheid en de politieke interesse kan verhogen. Een recent onderzoek in Oostenrijk heeft aangetoond dat de invoering van het stemrecht op zestien een duidelijke impact heeft gehad op de politieke interesse bij alle jongeren. Het onderzoek van Van Quakebeke en Schamp van de UGent komt tot een vergelijkbare conclusie. Ze stellen wel vast dat de impact nog groter is bij jongeren die sowieso al politiek geïnteresseerd zijn. Het onderzoek van Spruyt en Van Droogenbroeck van de Vrije Universiteit Brussel komt tot eenzelfde vaststelling.

Een vierde argument is dat het stemrecht op zestien er kan voor zorgen dat jongerenthema's sterker op de politieke agenda komen. Daar zou men de parallel kunnen trekken met het vrouwenstemrecht.

Een vijfde en laatste argument is eerder van filosofische aard. Men zou dit kunnen zien als een logische stap in de erkenning van minderjarigen als volwaardige actoren. In 1989, bij de totstandkoming van het Kinderrechtenverdrag, werden minderjarigen in nagenoeg alle samenlevingen nog gewoon gezien als juridisch handelingsonbekwaam. De voorbije jaren heeft men echter geprobeerd om het idee van de minderjarige als drager van rechten sterker uit te bouwen. In Vlaanderen heeft dat heel wat op gang gebracht. Het heeft geleid tot het decreet Rechtspositie voor Minderjarigen in de Jeugdzorg. Jongeren vanaf twaalf jaar hebben nu het recht om mee vorm te geven aan de jeugdhulp die ze krijgen. Ook de wet op de patiëntenrechten bekijkt de minderjarigen als een volwaardige actor. Het lijkt logisch om die jonge traditie ook in andere contexten verder te zetten.

Dat betekent echter niet dat men de meerderjarigheid op zestien moet brengen. Op dat vlak vertoont het Kinderrechtenverdrag een interessante dynamiek. Enerzijds besteedt het aandacht aan de bescherming van de minderjarige, en anderzijds aan participatie. Binnen elke context dient men te zoeken naar een evenwicht tussen beide. De jeugdcontext zal meer aandacht hebben voor het beschermende. In bepaalde andere contexten zal het participatieve de overhand hebben over het beschermende, bijvoorbeeld bij de leerlingenparticipatie op school.

De argumentatie tegen het stemrecht op zestien is niet overtuigend. Ten eerste is er het competentiedebat, dat vooral leeft bij de publieke opinie. Zijn jongeren wel in staat tot rationele beslissingen? Zijn ze niet te beïnvloedbaar? Tijdens de vorige hoorzitting was iedereen ervan overtuigd dat dit veel minder speelt in deze discussie. Daarom zal hij op dat argument niet verder ingaan.

Een tweede argument is de vraag of er bij de jongeren wel voldoende interesse is, voldoende draagvlak. Dat is een vreemd argument. Nieuwe regelgeving ontstaat in principe niet omdat de betrokken groep daarmee akkoord gaat. Hier lijkt dit echter uit te groeien tot het hoofdargument, maar bij veel regelgeving met een directe impact op kinderen en jongeren wordt die vraag niet gesteld. Een goed voorbeeld hiervan was de wet op de familierechtbank, die stelt dat jongeren vanaf twaalf jaar automatisch door de rechter gehoord moeten worden. Het KRC vindt dat kinderen

en jongeren dat recht hebben. Het parlement heeft in dezen een belangrijke pedagogische opdracht. Men moet jongeren niet alleen vasthouden in hun leefwereld, men moet ze ook durven meenemen buiten hun leefwereld.

Een derde argument contra heeft betrekking op het verhaal van rechten en plichten. De kinderrechtencommissaris verzet zich tegen het idee dat minderjarigen vandaag geen plichten zouden hebben. Zo moet elke minderjarige zich schikken naar de leerplicht, de gebruikelijke naam voor het recht op onderwijs.

Hij betwijfelt of het KRC zich moet uitspreken over de discussie rond stemrecht of stemplicht. Dat is een complexe vraag, waarbij ook het gelijkheidsbeginsel een rol speelt. Hij wil wel een aantal overwegingen meegeven. Het gelijkheidsbeginsel is een belangrijk argument. Minderjarigen hoeven niet meer keuzevrijheid te hebben dan volwassenen. Bovendien kan daardoor het idee ontstaan dat het stemrecht voor minderjarigen minder waard is dan de stemplicht voor volwassenen. Men zou wel kunnen zoeken naar een pragmatische tussenoplossing, zoals in veel Europese en Zuid-Amerikaanse landen. Men kan eraan denken om stemrecht toe te kennen aan alle burgers, of ze nu minder- of meerderjarig zijn. Alle burgers met politieke interesse zouden het stemrecht kunnen opnemen, ongeacht de leeftijd.

2. Vragen en opmerkingen van de commissieleden

2.1. Tussenkoms van Kurt De Loor

Kurt De Loor vindt het positief dat de kinderrechtencommissaris is ingegaan tegen het argument dat jongeren totaal niet geïnteresseerd zouden zijn in stemrecht op zestien en zeventien jaar. Hij onthoudt dat het KRC het stemrecht cruciaal vindt, maar dat dit moet kaderen in andere vormen van betrokkenheid. Ook sp.a pleit voor de nodige omkadering. Ook de Vlaamse Jeugdraad vraagt, behalve het stemrecht, een aantal andere maatregelen om de betrokkenheid te verhogen. Een studie van de Vlaamse overheid, in samenwerking met de KULeuven, heeft een duidelijke correlatie aangetoond tussen het stemrecht op zestien en een verhoogd maatschappelijk engagement. Kan de kinderrechtencommissaris iets meer vertellen over de eenmeting waarover sprake was in de media? De voorbije jaren zouden de inspraak- en participatiemogelijkheden voor kinderen en jongeren namelijk verminderd zijn.

2.2. Tussenkoms van Miranda Van Eetvelde

Miranda Van Eetvelde heeft de kinderrechtencommissaris horen zeggen dat jongeren wakker liggen van thema's die hun leven nu en in de toekomst kleuren. Op welk wetenschappelijk onderzoek baseert men zich om te stellen dat jongeren vragende partij zijn voor stemrecht op zestien jaar? De kinderrechtencommissaris heeft ook gezegd dat jongerenthema's meer op de politieke agenda zullen komen als de stemgerechtigde leeftijd verlaagd wordt tot zestien jaar. Dat is een verkeerde redenering. Dat zou namelijk betekenen dat de volksvertegenwoordigers alleen de belangen van hun eigen leeftijdsgroep zouden behartigen. Jongeren zouden door het stemrecht ook meer politiek betrokken raken. De jongeren die nu al stemrecht hebben zijn echter ook niet politiek betrokken. Moet men er niet eerst voor zorgen dat die groep meer betrokken raakt?

Ze vindt het nogal contradictoerisch. Jongeren zijn voldoende bekwaam voor de rechten en de plezante dingen, maar niet voor de verplichtingen. Ze willen kunnen stemmen, maar een stemplicht willen ze dan weer niet. Deze jongeren wil men mee het beleid van de komende jaren laten uitstippelen. Hoe staat de kinderrechtencommissaris daar tegenover?

De leeftijd van zestien jaar is ook arbitrair. Waarom zou een mature vijftienjarige dan niet mogen gaan stemmen? Haar fractie is geen voorstander van het stemrecht op zestien jaar, maar ze vindt wel dat men jongeren degelijk moet informeren over politieke zaken. Voor een stuk gebeurt dat nu al in het onderwijs, maar dat kan nog beter. Het is belangrijk om jongeren de basiskennis bij te brengen waarop ze hun inzichten en waarden kunnen enten. Dat geldt echter ook voor volwassenen. Hoe wil men dat realiseren?

Het voorstel om stemrecht toe te kennen creëert een zekere ongelijkheid in het burgerschap. Jongeren krijgen onvolledige politieke rechten. Ze krijgen stemrecht, maar geen stemplicht. Ze kunnen zelf ook geen mandaat opnemen in een gemeenteraad. Zo creëert men dus een wettelijke tussenvorm tussen minder- en meerderjarigheid. Kan de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd ook zorgen voor een verlaging van de meerderjarigheid tot zestien jaar? Zullen daardoor ook andere verplichtingen gelden vanaf een lagere leeftijd? Daarmee kan de spreker niet akkoord gaan. Men moet ook respect hebben voor het jeugdige en het onbezorgde van de zestienjarige.

2.3. Tussenkomsst van Imade Annouri

Imade Annouri vindt dat recente persberichten een vreemde nasmaak geven aan dit debat. De kinderrechtencommissaris heeft de argumenten pro en contra duidelijk gepresenteerd. Hij toont zich een voorstander van het stemrecht op zestien jaar, net zoals de Vlaamse Jeugdraad en de meerderheid van de politieke jongerenorganisaties. Toch blijven bepaalde politieke partijen betwijfelen of de vraag naar een verlaging van de stemgerechtigde leeftijd wel leeft bij de jongeren. N-VA heeft de kracht van de rechtlijnigheid. De fractie heeft altijd gezegd dat ze tegen stemrecht is op zestien jaar, en ze zal allicht ook zo stemmen.

Miranda Van Eetvelde merkte op dat ook achttienjarigen onvoldoende geïnformeerd zijn en onvoldoende betrokken bij de politiek. Dat is echter geen argument tegen stemrecht voor zestienjarigen. Het is vooral een oproep om meer mensen te betrekken en te informeren. Dat is wellicht het belangrijkste punt in dit debat. Ziet de kinderrechtencommissaris een stijging of een daling van de politieke betrokkenheid van jongeren? De verlaging van de stemgerechtigde leeftijd zou volgens sommige studies kunnen leiden tot een grotere betrokkenheid. Dat vindt hij een belangrijk argument.

2.4. Tussenkomsst van Michel Doomst

Michel Doomst vindt dat dit debat tot nog toe te veel een emotioneel debat is geweest. Hij vraagt naar de referenties van het wetenschappelijk onderzoek dat het stemrecht op zestien kan onderbouwen.

2.5. Tussenkomsst van Marnic De Meulemeester

Marnic De Meulemeester weet dat de politiek een duidelijke impact heeft op kinderen en jongeren. Het Kinderrechtenverdrag zegt dat kinderen en jongeren hun eigen mening moeten kunnen uiten. De kinderrechtencommissaris heeft het voorbeeld gegeven van de jeugdraad en van de scholierenraad. Moeten jongeren dan ook hun mening kunnen uiten in het stemhokje? Zou dat stemrecht hun politieke belangstelling kunnen vergroten? Zo ja, voor welke thema's? Gaat het om nationale dan wel eerder om lokale thema's? Zouden die thema's dan sterker op de politieke agenda kunnen komen? Kan de kinderrechtencommissaris dat wetenschappelijk onderbouwen? Wat met het gelijkheidsbeginsel?

2.6. Tussenkomst van Marius Meremans

Marius Meremans stelt vast dat de kinderrechtencommissaris de enige is die ingegaan is op de uitnodiging voor de hoorzitting van vandaag. Indien dit echt een belangrijk issue was, dan zouden er toch wel meer mensen opgedaagd zijn, denkt hij.

De kinderrechtencommissaris vermeldt een aantal onderzoeken, onder meer dat van Tom Schamp. Deze laatste heeft aan *derelectie.be* echter gezegd dat sommige onderzoeken wijzen op een toename van de politieke interesse door het stemrecht op zestien, en andere niet. Zo toont Oostenrijks onderzoek een verband aan, maar Noors onderzoek niet. Onderzoek in Wallonië en Nederland toont bovendien aan dat de jongeren zelf geen vragende partij zijn voor stemrecht.

Er is ook een juridisch aspect. Jongeren zouden stemrecht krijgen, maar meerderjarigen hebben opkomstplicht. Dat geldt ook voor mensen die de Belgische nationaliteit niet hebben, en die zich inschrijven als kiezer. Tom Schamp zegt ook dat men altijd moet zorgen voor voldoende omkadering en begeleiding van de jongeren. Op dit ogenblik moet men daar alleen in de humane wetenschappen op ingaan. Hij vindt dat elke jongere in de derde graad van het secundair onderwijs in contact zou moeten komen met de beslissingsniveaus in zijn land. Daarvoor zou men voldoende ruimte moeten vrijmaken in het onderwijs. Een vergelijkbare regeling geldt nu al voor het theoretisch rijbewijs.

3. Antwoorden van Bruno Vanobbergen

Bruno Vanobbergen zegt dat het onderzoek over de verhoging van de betrokkenheid vrij duidelijk is. Tom Schamp is het meest voorzichtig in zijn conclusies. Hij eindigt zijn artikel rond de levensvatbaarheid van kiesrecht voor minderjarigen met de conclusie dat in het algemeen de politieke interesse wel degelijk stijgt bij het verkrijgen van stemrecht, maar dat er belangrijke nuances zijn. Dan werkt hij die nuances uit. Bram Spruyt en Filip Van Droogenbroeck presenteren een overzicht van internationaal en nationaal onderzoek. Ze concluderen dat deze studies suggereren dat de politieke interesse en betrokkenheid verhoogd kunnen worden via het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd. De ene onderzoeker is dus voorzichtiger dan de andere, maar het onderzoek wijst duidelijk op een directe relatie tussen het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd en het verhogen van politieke interesse en betrokkenheid. Hij is bereid om al deze informatie ter beschikking te stellen.

Het KRC doet geen onderzoek naar de betrokkenheid van jongeren bij de politiek. De voorbije jaren zijn er wel verschillende praktijken ontstaan, die sterk gedragen zijn door jongeren, minder- en meerderjarigen, met een duidelijke betrokkenheid bij de politiek en het beleid. De vraag is natuurlijk of men het begrip 'politiek' in enge of brede zin definieert. De Vlaamse Scholierenkoepel heeft begin dit jaar 17.000 leerlingen bevraagd over de eindtermen. Dat is een duidelijk voorbeeld van betrokkenheid. Binnen de jeugdzorg is er Cachet, een vzw van jongeren met een geschiedenis in de jeugdzorg. De voorbije jaren heeft die zich opgesteld als een partner van het jeugdzorgbeleid. Ook op het lokale niveau is er een duidelijke betrokkenheid van kinderen en jongeren, onder meer in het kader van het label 'kindvriendelijke gemeente'.

De resultaten van de eenmeting zijn verontrustend. De participatie van kinderen en jongeren aan het lokale beleid gaat erop achteruit. Een initiatief als de kindvriendelijke steden en gemeenten is op dat vlak een interessante piste, maar er is meer nodig. Daarvoor heeft men vaste instrumenten en een duidelijk kader nodig.

In Vlaanderen zijn er geen cijfers die aantonen dat jongeren zelf vragende partij zijn voor stemrecht op zestien jaar. Dat is voor de spreker ook geen voorwaarde.

Een van de argumenten voor stemrecht op zestien jaar is dat jongerenthema's op die manier gemakkelijker op de agenda zullen raken. Hij beseft dat een volksvertegenwoordiger niet alleen aan zijn eigen leeftijdsgroep denkt. Op een meer abstract niveau blijkt evenwel dat de samenstelling van het parlement bepalend is voor de thema's die op de agenda komen. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat er door de aanwezigheid van vrouwen in het parlement andere thema's op de agenda komen. De Vlaamse Jeugdraad merkt op dat de jongerenwerkloosheid onvoldoende ernstig genomen wordt. Het stemrecht op zestien jaar kan er misschien voor zorgen dat dit voldoende aandacht krijgt.

Men dient voortdurend een afweging te maken tussen rechten en plichten van jongeren. De vraag is wat er verwacht wordt van jongeren en welke instrumenten, welke rechten men hen wil aanreiken om die verwachtingen mee te realiseren. Er bestaat heel wat wetenschappelijk onderzoek over dat samenspel van rechten en plichten in specifieke contexten, maar voor de politieke context bestaat er nog niet veel wetenschappelijk onderzoek.

De opmerking dat jongeren veel aandacht hebben voor hun rechten, maar niet voor hun plichten, is niet echt van toepassing op de kinderen en jongeren die hij ontmoet, onder meer in de scholen en in de jeugdzorg. Een tijdje geleden was er bijvoorbeeld een basisschool die gedurende een heel jaar met de kinderen en de leerkrachten heeft gewerkt rond de betekenis van samenleven, over de afspraken die men daarvoor moet maken. Dat jaar werd afgesloten met de opmaak van een kinderrechtencharter. Nu spreken de kinderen elkaar aan op de gemaakte afspraken. Hij erkent wel dat sommige kinderen en jongeren inzake hun rechten een individualistische en zelfs consumptiegerichte houding ontwikkelen, net als sommige volwassenen.

De opmerking dat men aan jongeren slechts halve politieke rechten geeft vindt hij interessant. John Wall, een Amerikaans ethicus, vindt dat men jongeren een plek zou moeten geven waar de democratie dag in dag uit gestalte krijgt. Dat is een uitdagende gedachte, al is het een werk van lange adem, dat op veel praktische bezwaren botst. Het gelijkheidsbeginsel, de verschillende behandeling van minderen meerderjarigen, is voor de spreker het moeilijkste punt. Misschien moet men zoeken naar een pragmatische tussenoplossing. Daarbij zou men zich kunnen laten inspireren door de toestand in andere landen.

De kinderrechtencommissaris erkent dat de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd bijkomende omkadering vergt. Hij deelt de bezorgdheid dat dit niet de zoveelste opdracht mag worden voor het onderwijs. De politiek dient hierin ook een belangrijke rol te spelen. De Vlaamse Jeugdraad wijst ook op het belang van goede informatie en communicatie naar jongeren. De Kracht van je Stem is een belangrijk initiatief van het Vlaams Parlement. Men moet wel het onderscheid blijven maken tussen burgerschap als norm en burgerschap als praktijk. Op plekken zoals de school geeft men dag in dag uit vorm aan het burgerschap.

4. Replieken en aanvullende antwoorden

Miranda Van Eetvelde erkent dat Bruno Vanobbergen een begeesterend spreker is, maar toch kan hij haar niet overtuigen. Ze betreurt dat de participatie van jongeren erop achteruitgaat. Kan het stemrecht op zestien daarvoor een oplossing zijn? Zou het niet beter zijn om de Vlaamse Jeugdraad te versterken en te zorgen voor meer omkadering en begeleiding van jongeren?

Bruno Vanobbergen zegt dat studies aantonen dat de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd een element kan zijn om de participatie van jongeren te versterken, maar dat dit niet het allesomvattende antwoord is. Gemeenteraadsverkiezingen vinden om de zes jaar plaats. Participatie is een opdracht voor iedere dag. Een

betere ondersteuning van de Vlaamse Jeugdraad is zeker een goed idee. Men zou ook kunnen denken aan de ondersteuning van de Vlaamse Scholierenkoepel of van Cachet vzw, initiatieven die op bovenlokaal niveau het perspectief van jongeren binnenbrengen in het beleid.

Men moet echter ook kijken naar het lokale niveau. Om het label 'kindvriendelijke gemeente' te behalen, moet een gemeente een heel participatief proces doorlopen met kinderen. Ze moet duidelijk kunnen aantonen dat alle kinderen en jongeren in de gemeente bij dat proces betrokken zijn. De gemeente moet niet alleen luisteren naar kinderen en jongeren, ze moet daar ook iets mee doen. Dat brengt een hele dynamiek met zich mee. Het komt er dus op aan om de participatie op verschillende manieren te versterken. Het ene sluit het andere niet uit.

Bart Somers merkt op dat er in deze discussie duidelijke meningsverschillen zijn tussen de fracties. Daarbij worden er technische en principiële argumenten gehanteerd. De technische argumenten hebben betrekking op wettelijke of andere technische bezwaren. Belangrijker is echter de principiële argumentatie. Soms kan men principiële akkoord gaan met een maatregel die binnen het bestaande wettelijke kader niet realiseerbaar is.

Hij ziet twee principiële argumenten. Ten eerste is er de vraag of jongeren wel stemrecht willen. De argumenten van de jongerenvoorzitter van N-VA waren grotendeels daarop gebaseerd. Zijn ervaring is dat de meerderheid van de jongeren van zestien en zeventien jaar geen vragende partij is voor stemrecht. Ze zijn met andere dingen bezig. Dat is echter geen principiële argument om die mensen het stemrecht te ontfemen. Hij plaatst dat echter in de geschiedenis van de politieke rechten. Het is niet omdat de meerderheid van de mensen die een beroep zouden kunnen doen op een bepaald recht daarin niet of slechts matig geïnteresseerd zijn, dat men dat recht niet kan toezeggen. Het is bijvoorbeeld niet omdat de meerderheid van de holebi's in deze samenleving zegt dat een huwelijk tussen mensen van eenzelfde sekse voor hun niet nodig is, dat men dat recht niet hoeft in te voeren. Bij de invoering van het vrouwenstemrecht in België werd dat argument wellicht ook in stelling gebracht. De indieners van dit voorstel van stemrecht op zestien vragen niet om een verplichting. Ze vragen om de jongeren die dat willen de kans te geven om te gaan stemmen.

Een tweede principiële tegenargument is dat jongeren niet klaar zouden zijn voor stemrecht. De sprekers onderbouwen dat met verschillende argumenten. Op dit ogenblik hebben jongeren van zestien en zeventien heel wat rechten. Ze mogen bijvoorbeeld seks hebben met elkaar en ze mogen een bankrekening openen. De spreker denkt dat het stemrecht deel kan uitmaken van die rechten. Sommige jongeren zijn misschien onvoldoende matuur, maar dat geldt ook voor sommige twintig- of vijftigjarigen. Binnen het huidige systeem kunnen mensen stemmen van zodra ze een bepaalde leeftijd hebben bereikt. Ook het tweede principiële tegenargument weegt dus onvoldoende zwaar. De spreker heeft zich gestoord aan de opmerking dat jongeren wel rechten krijgen en geen plichten hebben. Hij benadrukt dat jongeren veel plichten en verantwoordelijkheden hebben, en terecht. De jongeren moeten bijvoorbeeld het volledige strafrecht respecteren. Beide principiële argumenten getuigen van een pessimistische kijk op de jeugd.

Dan zijn er de technische argumenten. Is het mogelijk om stemrecht te geven aan jongeren en stemplicht aan 18-plussers? Dat komt na de principiële discussie.

Bruno Vanobbergen vindt dat men de maturiteit van jongeren niet louter mag definiëren vanuit een volwassen norm. De ervaringen van kinderen en jongeren als scholier of als gebruiker van de jeugdhulp en van de publieke ruimte, zijn anders dan die van volwassenen. Daarom is het belangrijk om er rekening mee te houden. Alle argumenten die men formuleert rond de competentie van jongeren

kan men ook formuleren ten aanzien van volwassenen. Soortgelijke argumenten werden trouwens ook aangevoerd bij de invoering van het vrouwenstemrecht. Het onderzoek van Bram Spruyt en Filip Van Droogenbroeck, over jongeren van twaalf tot dertig jaar, toont aan dat leeftijd geen doorslaggevend criterium is. Andere factoren spelen een rol. Het argument dat jongeren niet klaar zijn voor stemrecht blijft dus niet overeind.

Op de bedenking dat jongeren geen vragende partij zijn voor stemrecht heeft hij eigenlijk al geantwoord. Dat argument weegt onvoldoende zwaar om regelgeving al dan niet door te voeren. Als men aan jongeren tussen twaalf en achttien jaar vraagt hoe ze aankijken tegen de mogelijkheid van euthanasie voor hun leeftijdsgroep, dan zullen weinigen daarvoor belangstelling hebben. De jongeren die daar direct bij betrokken zijn, geven echter andere antwoorden. Een samenleving moet dus los daarvan kunnen zeggen dat een bepaalde groep bepaalde rechten kan genieten. De twee principiële tegenargumenten blijven dus niet overeind.

Mercedes VAN VOLCEM,
voorzitter

Marius MEREMANS
Kurt DE LOOR,
verslaggevers